

ЕЛЕМЕНТИ СТРУКТУРАЛІЗМУ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ КОНЦЕПЦІЇ
ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО¹

Стаття присвячена ролі структуралізму у формуванні літературознавчих концепцій Дмитра Чижевського. Розглянуто питання участі вченого в діяльності та публікаціях Празького лінгвістичного гуртка, простежено динаміку зацікавлень дослідника, проаналізовано окремі його статті з акцентом на структуральному методі. Визначено вплив цього методу на концепцію стилю науковця, на принципи впорядкування "Історії української літератури".

Ключові слова: структуралізм, формалізм, Дмитро Чижевський, Празький лінгвістичний гурток, "Історія української літератури", стиль, мова, періодизація.

Iryna Zabiya. The elements of structuralism in Dmytro Chyzhevsky's literary concepts

The article outlines the role of structuralism in the formation of Dmytro Chyzhevsky's literary concepts. The author focuses on the scientist's participation in the activities and publications of the Prague linguistic circle, as well as on the development of Chyzhevsky's academic interests. His articles are analyzed with emphasis on the elements of structural method inherent to them. It is shown that structuralism exerted profound influence on Chyzhevsky's concept of style and on the constructive principles of his "History of Ukrainian Literature".

Key words: structuralism, formalism, Dmytro Chyzhevsky, the Prague linguistic circle, "History of Ukrainian Literature", style, language, periodization.

Постать Дмитра Чижевського привертає останнім часом дедалі більше уваги українських (Олена Бистрова [1], Оксана Блашків [2], Ірина Валявко [3], Михайло Наєнко [8]) та зарубіжних (Григорій Грабович [4], Вернер Кортхаазе [5], Сергій Магід [6], Ніна Над'ярних [7], Володимир Янцен [12]) дослідників. Широкий спектр зацікавлень вченого, його ерудованість, уміння порушувати й вирішувати важливі наукові проблеми дають змогу стверджувати його особливе значення в контексті світової науки – філософії, мовознавства, літературознавства, культурології. Відповідно, варто говорити про поліметодологію науковця, тобто про поєднання в його концепціях різних підходів до досліджуваного предмета. Одним із них був структуралізм.

Знайомство Д. Чижевського із формалістичними ідеями припадає, імовірно, ще на петербурзький та київський (семінар Володимира Перетца) періоди життя дослідника. Однак найбільше цікавить саме празький період, оскільки в цей час учений завдяки співпраці із Празьким лінгвістичним гуртком (далі – ПЛГ) захоплюється структуралістськими підходами до вивчення літератури, мови, культури, що пізніше виявилось в низці його праць, зокрема й у фундаментальній "Історії української літератури".

Одним із джерел інформації про співпрацю Чижевського із ПЛГ слугують його "Празькі спогади. Виникнення Празького лінгвістичного гуртка і його досягнення" ("Пражские воспоминания. Возникновение Пражского лингвистического кружка и его достижения") (1976), які, хоча й містять низку неточностей і хронологічних невідповідностей, передають враження самого Чижевського і його власне бачення ролі і значення ПЛГ у його науковій біографії. Матеріали вперше були надруковані німецькою (у зб. *Sound, Sign and Meaning: Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle*), російський переклад побачив світ 2007 р. [12, 83-92].

Чижевський приїхав до Праги 1924 р., майже нікого там не знаючи: "мої зв'язки зі славістами у Празі були обмежені" [12, 84], – так само як із іншими вченими. На той час він займався переважно філософією, зокрема філософією Гегеля, а діяльність своїх чеських колег оцінював доволі критично: "Філософи ж Чеського університету <...> були, на мою думку, не філософами, а доволі

¹Статтю підготовано в результаті роботи над проектом "Празький лінгвістичний гурток: основа і розвиток", що був підтриманий Інститутом літератури Академії наук Чеської Республіки. Tento článek vznikl na základě projektu Pražský lingvistický kroužek: jeho základna a jeho cesta, který byl laskavě podpořen Ústavem pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.

тупими позитивістами” [12, 84]. Варто зауважити, що Чижевський часто був різким в оцінках інших науковців, зокрема, дуже негативно відгукується він і про своїх колег з Українського педагогічного інституту. У цьому зв'язку прикметні його позитивні відгуки про діяльність ПЛГ.

Д. Чижевський зазначає, що до свого приїзду в Прагу він фактично не займався літературознавством, мало – мовознавством, найбільше – філософією. Однак визнає: “...у мене був великий інтерес до формалізму”, адже “я дуже поцінував зміст творів, до якого форма часто подає найкращий вступ” [12, 87]. А тому він був знайомий із працями Бориса Ейхенбаума, Бориса Томашевського, Романа Якобсона. Зближення із ПЛГ, зокрема із Якобсоном, відбулося, імовірно, після Першого з'їзду славістів 1929 р., де були проголошені й Тези ПЛГ [24]. Учений зазначає, що в цей час “відбулися і перші вирішальні бесіди з Якобсоном, в результаті яких я частково підпав під його вплив” [12, 87]. Наслідком такого “впливу” стає перша лекція Чижевського у ПЛГ 27 січня 1930 р. “Фонетика і психологія” (*Phonetik und Psychologie*) німецькою мовою. Варто зазначити, що всі лекції у ПЛГ Чижевський читав саме німецькою, хоча чеську знав. Ця ж мова переважає і в його листуванні із членами ПЛГ. Німецькою мовою під назвою “Фонологія і психологія” (*Phonologie und Psychologie*) стаття вийшла у збірнику ПЛГ “*Travaux du Cercle linguistique de Prag*” 1931 р., а в перекладі українською – під назвою “Фонологія і психологія” у 2009 р. [15].

Д. Чижевський жив у Празі до 1932 р., за цей час відвідав кілька лекцій ПЛГ, зокрема своїх українських колег (А. Артимович, В. Сімович). Членом ПЛГ учений ніколи не був. У документах гуртка, опублікованих 2012 р. [23], його названо “таким, що веде листування” (*dopisující*). Однак і після від'їзду до Німеччини Чижевський мав кілька лекцій у ПЛГ:

– 9 січня 1933 р. лекція “Історія російської філософії: М.М.Страхов” (*Zur Geschichte der russ. Philosophie: N.N.Strachov*);

– 23 квітня 1934 р. лекція “Нова філософія мови” (*Eine neue Sprachphilosophie*);

– 18 березня 1935 р. лекція “Барокова поезія” (*Die Barockdichtung*).

Публікується й у часопису ПЛГ *Slovo a slovesnost* (усього 8 статей у номерах за 1935–1942 рр.) та спільних виданнях учасників ПЛГ (зокрема *Torso a tajemství Máchova díla*, 1938, та *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, 1939).

Теми лекцій і публікацій засвідчують поступову зміну інтересів ученого. Спочатку він цікавився переважно філософією. На цьому наголошує, зокрема, Їржі Томан [25], коли говорить, що саме Чижевський посилював міркування членів ПЛГ філософськими обґрунтуваннями. Але поступово починає цікавитися більш вузькими літературознавчими проблемами.

Цьому сприяє низка факторів. По-перше, це зміст лекцій та публікованих матеріалів ПЛГ. Із листа до Богуміла Трнки від 29 жовтня 1932 р. (укр. пер. [2, 231-232]) видно, що Чижевський цікавився перебігом наукового життя гуртка і прохав вислати йому ювілейний збірник на пошану Вілема Матезіуса, праці про літературну чеську мову (імовірно, тексти лекцій із циклу *Spisovná čeština a kultura jazyka*). По-друге, це зацікавленість творчістю українця Григорія Сковороди, який був не лише філософом, а й поетом, що спонукало дослідника до літературознавчого аналізу його творів. По-третє, це відкриття рукописів Яна Амоса Коменського у 1934 р., а внаслідок цього – зацікавленість його філософськими роботами та художньою практикою.

У “Спогадах...” Чижевський сам називає ті свої праці, які вважає написаними під впливом структуралістського методу: “...саме у сфері чеської літератури я писав, на мою думку, формалістичні роботи, за якими робив доповіді на засіданнях лінгвістичного гуртка” [12, 88]. Варто зауважити, що у “Спогадах...”

Чижевський не розрізняє формалізм і структуралізм, хоча в інших працях робить це.

Інтереси Д. Чижевського в галузі чеської літератури були зосереджені насамперед на епосі бароко. Це “Стаття про символіку чеської релігійної поезії” (*Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského*, 1936) [21], “До композиції вірша Брідела “Що Бог? людина?” (*Ke kompozici Bridelové básně Co Bůh? člověk?*, 1942) [20], написані із застосуванням структуралістського підходу, а також численні статті про Коменського та інших барокових поетів. Крім того, важлива і його стаття про Карела Гінека Маху “До світогляду Махи” (*K Máchovu světovému názoru*, 1938) [18]. Учений зараховує до своїх “формалістичних” праць і статтю про “Шинель” Гоголя [14], що була вперше опублікована німецькою у “*Zeitschrift für slavische Philologie*” 1937 р. Варто звернути увагу також на рецензію на книжку Яна Паточки, опубліковану у “*Slovo a slovesnost*” під назвою “До проблеми “філософської мови” та мовної філософії” (*K problému “filosofického jazyka” a jazykové filosofie*, 1936) [19], в якій автор указує на необхідність формування специфічної мови філософії, що є частиною проблеми мовної культури, порушеної ПЛГ.

Що ж узяв Д. Чижевський від структуралістського методу для власних досліджень? Насамперед це увага до деталей, окремих елементів твору, що як частина розкривають зміст цілого, виявляють приховані елементи змісту. У “Статті про символіку чеської релігійної поезії”, приміром, учений акцентує на окремих словах-символах, визначальних для розуміння тексту. У статті про “Шинель” Гоголя він досліджує вживання одного слова – “навіть” (даже), яке в тексті зустрічається 73 рази, що засвідчує його структуротвірну функцію. У статті “До композиції вірша Брідела “Що Бог? людина?”” наполягає на тематичній та ідейній єдності цього тексту, аргументуючи це структурою та мовою твору.

Крім того, учений вводить будь-який матеріал у широкий контекст, подаючи численні приклади, які засвідчують універсальність/унікальність явища й пояснюють його функціонування саме в такій формі. На цьому не раз наголошує Ніна Над’ярних: “...те, що я б хотіла ще раз підкреслити в мисленнєвому універсумі Чижевського – злитість філософського і філологічного начал з широкою дією культурологічного фактора” [7, 215]. Цей культурологічний контекст стає для вченого справді важливим: він подає явище в синхронії та діахронії, що відбиває одну із суттєвих засад структуралізму. У “Статті про символіку чеської релігійної поезії” про це написано так: “Мені можна дорікнути тим, що я ввів стільки прикладів із пізнішого часу, ніж досліджувані пісні. Я зробив це навмисне, насамперед тому, аби не виникло враження, що я шукаю генетичні зв’язки. Моїм завданням було виявити символічні елементи, які належать до надчасової системи...” [21]. Таким чином, конкретне явище, уведене у відповідний контекст, дає можливість для ширших узагальнень і виявлення закономірностей його розвитку.

Цікавим зразком праці, написаної на засадах структуралізму, слугує стаття Чижевського “Про поезію російського футуризму” (“*О поэзии русского футуризма*”, 1963), яку присвячено насамперед мові футуристів та їх віршуванню. Крім того, поезію Маяковського введено в широкий часовий (наприклад, порівняння із Симеоном Полоцьким) та географічний діапазон [13].

Уведення в контекст цікаве ще й тим, що 1968 р. Чижевський видав німецькою мовою книжку “Порівняльна історія слов’янських літератур” (*Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen*) [15], в якій цей принцип став визначальним. Наголошує на ньому дослідник і у статті “Деякі проблеми історії слов’янських літератур” [9], що стала своєрідним тлумаченням принципів

порівняння, якими він послуговується. Зокрема, учений вважає, що вивчати кожен зі слов'янських літератур необхідно в контексті інших, а всі слов'янські – тільки в зіставленні з європейською.

У вступній статті до “Порівняльної історії слов'янських літератур” дослідник висловлює свій погляд на методологію такого порівняльного вивчення, зокрема щодо питання про те, “які саме явища певної слов'янської літератури можна і необхідно порівняти” [15, 36]. Автор дає таку відповідь: “Ми можемо вважати ті твори відповідними, що належать до одного жанру і передусім написані в одному стилі” [15, 36]. Концепція стилю визначальна для всіх великих літературознавчих праць Д. Чижевського. Цю концепцію він виклав і в окремій публікації 1948 р. “Культурно-історичні епохи”. Учений писав, що “кожна епоха має один стиль із своїм комплексом засобів вираження” [15, 37], вважаючи, що “саме зміни літературних стилів дають найкращі та суто літературні критерії для періодизації літератури” [10, 36].

Д. Чижевський визначає також причини, що спонукають до розвитку літературних стилів: “...можна відкрити навіть деяку закономірність у зміні літературних стилів. Ця закономірність базується на постійній зміні протилежних тенденцій...” [10, 37]. У “Порівняльній історії слов'янських літератур” учений уточнює цю думку, указуючи, “що зміна – це завжди рух до чогось іншого і що цей рух в особливо вираженій формі може бути рухом до протилежного” [15, 37]. Тут можемо спостерегти прямий перегук із авангардними ідеями перегляду традиції і відповідними твердженнями Яна Мукаржовського про естетичну норму та її змінність [22]. Звісно, філософський закон “заперечення заперечення”, сформульований Гегелем, був відомий Чижевському не завдяки структуралізму, але застосування його до літературного процесу, до стильової змінності літератури, імовірно, було зумовлене саме тогочасним літературним і науковим досвідом ученого.

Концепція стилю формувалася в Чижевського поступово. Важливим початком стала робота над другим випуском “Історії української літератури”, присвяченим ренесансу, реформації та бароко. Першу частину – від найдавніших часів до ренесансу – написав Микола Гнатишак, але вийшла вона вже після його смерті у Празі (1941). Продовжити працю запропонували Д. Чижевському. У листі до О. Бема він не дуже лояльно відгукується про роботу свого попередника: “Випуск, написаний Гнатишаком, я Вам читати не раджу: частково це просто сором, літератури він не знає, пам'яток він не читав <...> виклад – “суміш болонки зі свиню”, тобто націоналізму із повстанним стилем і т. д. Я – доволі однак скромно – відмежувався від першого випуску у передмові до другого, але через якість першого дуже довго вагався, чи писати мені другий і далі” [7, 20]. У передмові до другого випуску, що побачив світ у Празі 1942 р., читаємо: “...я цілком поділяю в основних рисах багато з поглядів пок. автора першої частини. Зокрема я теж надаю велике значення формальній аналізі літературних творів та вважаю потрібним не залишати без уваги також і їх ідеологічний зміст. Щоправда, я схиляюся не стільки до теорії Потебні, скільки до “структуралізму” празького кола “Слова та словесности” [11, 3]. Бачимо, що тут Чижевський не лише “скромно відмежовується” від свого попередника, а й прямо вказує на свою зорієнтованість на празький структуралізм. Роботу над “Історією...” Чижевський продовжив і 1956 р. у США видав “Історію української літератури від початків до доби реалізму”, пізніше перевидану і в Україні. Щоправда, з цієї “Історії...” згадка про ПЛГ зникає. У працях сучасних дослідників також знаходимо відповідну оцінку підходів Чижевського, наприклад, у Мирослава Шкандрія: “Ми можемо схарактеризувати методологію автора “Історії” як злиття філологічного структуралізму <...> з неогегеліанством...” [17, 34].

Що ж має “Історія української літератури” Чижевського від структуралістського методу? Учений сам формулює основні напрями роботи: “...велику увагу буде присвячено тим питанням, що досі недостатньо висвітлювалися: питанням формальним та питанням періодизації” [10, 30].

Щодо періодизації Чижевський послуговується тут концепцією стилів, серед них виокремлює “два типи, які характеризуються протилежними рисами” [10, 37]. Відповідно, усі стилі розподіляються між двома цими полюсами й втворюють хвилеподібний рух.

Варто зауважити, що Чижевський у своїх історіях практично не розглядав найновіших течій, називаючи їх сумарно “неоромантизм” та обмежуючись загальними зауваженнями. Таким чином, бароко, романтизм і сучасна література мали спільні риси, виявляли одну із ліній розвитку літератури. Поняття традиції та її подолання, важливе для авангардного мистецтва, знайшло відбиття й у концепції розвитку мистецтв українського вченого.

Важливий також естетичний критерій при описові кожного зі стилів. Чижевський розглядає тексти з позицій їх функціонування в тому часі, коли вони були написані, тобто враховує думки Мукаржовського про змінність естетичної норми та функції, адже “мистецький твір в жодному разі не є сталою величиною” [22, 124].

Чижевський також наголошує, що “першим питанням, на яке треба звернути увагу, є мова” [10, 30]. Така думка – наслідок співпраці із структуралістами, які вважали, що “необхідно вивчати поетичну мову саму в собі” [24, 727]. Так робить і Чижевський: аналізуючи тексти, він звертає увагу насамперед на їх конкретний аналіз, який враховує мовні, стилістичні особливості, що слугують розкриттю певної теми. Яскраво видно це, наприклад, у розділі про бароко, де автор детально аналізує емблематичну лірику, зокрема її мову, і пише: “До віршової форми поети бароко ставилися дуже уважно. Хоч нам може й не подобатися їх мова, але, перечитуючи їх твори, ми знаходимо майже завжди увагу до формальних проблем вірша” [10, 298]. Мова й функція кожного конкретного тексту для Чижевського визначальні при їх оцінці та зарахуванні до того чи того стилю. Саме ці критерії, на нашу думку, були розвинуті завдяки співпраці із ПЛГ. Такий підхід у написанні історії української літератури незвичний. Досі критеріями виступали відповідність/невідповідність творів певним ідеологічним і позалітературним вимогам, як у С. Єфремова в “Історії українського письменства” (1911). Г. Грабович вважає, що саме увага Чижевського до форми (основне, що він запозичив у структуралізмі) вирізняє його “Історію...” та протиставляє її всім іншим: “Значною мірою “Історія” Чижевського – це хоч і завуальована, але послідовна полеміка з Єфремовим та тією системою ідей, яку він захищав. Так, принциповий погляд на літературу як на художню форму, що оцінюється за формальним та внутрішнім критеріями, діаметрально протилежний єфремовському (та його попередників) розумінню її як, з одного боку, відображення соціальних сил і політично-ідеологічних позицій, а з другого – як фактора, що спричинює зміни та прогрес” [4].

Тому варто говорити, що робота у ПЛГ, знайомство зі структуральним підходом до вивчення літературного тексту дали можливість Чижевському по-іншому прочитати історію української літератури, а пізніше також – російської і слов'янських. Звісно, його методологія та способи опрацювання матеріалу також зазнавали критики (зокрема, того ж таки Грабовича), однак погляд, пропонуванний Чижевським, і досі залишається найпродуктивнішим для створення системної історії літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бистрова О.* Поетикальна парадигма романної прози Ф.Достоевського в аспекті теоретичних ідей Д. Чижевського: Монографія. – Дрогобич, 2010. – 392 с.
2. *Блашків О.* Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського. – Siedlce, 2010. – 432 с.
3. *Валівко І.* Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського: спроба наукової ретроспективи // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 1. – С. XI-XXX.
4. *Грабович Г.* До історії української літератури // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr16.htm>
5. *Кортхаазе В.* Дмитрий Чижевский: жизнь великого ученого. – Siedlce, 2010. – 256 с.
6. *Магид С. Д. И.* Чижевский в “украинской” Праге в 1924–1932 гг. (истор.-публ. исследование) // *Rossica.* Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. – 2007. – С. 1-48.
7. *Надъярных Н.* Дмитрий Чижевский. Единство смысла. – М., 2005. – 366 с.
8. *Наєнко М.* Дмитро Чижевський і його “Історія української літератури”: передмова // *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К., 2008. – С. 5-20.
9. *Чижевський Д.* Деякі проблеми історії слов’янських літератур // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 3. – С. 133-144.
10. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К., 2008. – 568 с.
11. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – Прага, 1942.
12. *Чижевский Д.* Избранное: У 3 т. – М., 2007. – Т. 1. Материалы к биографии (1894 – 1977) / Сост., вст. ст. В. Янцен. – 848 с.
13. *Чижевский Д.* О поэзии русского футуризма // *Надъярных Н.* Дмитрий Чижевский. Единство смысла. – М., 2005. – С. 294-327.
14. *Чижевский Д.* О “Шинели” Гоголя // *Дружба народов.* – 1997. – № 1. – С. 199-218.
15. *Чижевський Д.* Порівняльна історія слов’янських літератур. – К., 2005. – 288 с.
16. *Чижевський Д.* Фонологія і психологія // *Збірник* Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2009. – Т. 13. – С. 261-278.
17. *Шкандрич М.* Історія, стиль, епоха, культура: до проблеми періодизації у Дмитра Чижевського // *Слово і Час.* – 1995. – №7. – С. 30-35.
18. *Čyževskýj D.* K Máchovu světovému názoru // *Torso a tajemství Máchova díla.* – Praha, 1938. – S. 111-180.
19. *Čyževskýj D.* K problému “filosofického jazyka” a jazykové filosofie // *Slovo a slovesnost.* – 1936. – Č. 4. – S. 248-250 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=167>
20. *Čyževskýj D.* Ke kompozici Bridelové básně Co Bůh? člověk? // *Akord.* – Brno-Praha, 1942-1943. – S. 364-374.
21. *Čyževskýj D.* Příspěvek k symbolice českého básnictví náboženského // *Slovo a slovesnost.* – 1936. – Č. 2. – S. 98-105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=136>
22. *Muškařovskýj J.* Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty / *Studie I.* – Brno, 2007. – S. 81-148.
23. *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech / P. Čermák, J. Čermák, C. Poeta.* – Praha, 2012. – 783 s.
24. *Teze Pražského lingvistického kroužku // Pražský lingvistický kroužek v dokumentech / P. Čermák, J. Čermák, C. Poeta.* – Praha: Academia, 2012. – S. 714-744.
25. *Toman J.* Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948. – Praha, 2011. – 350 s.

Отримано 28 березня 2013 р.

м. Київ